

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА КАК ГЛАВНЫЕ ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ, ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ, КОГНИТИВНЫЙ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТЫ

ПРА АДНУ ТЫПАЛАГІЧНУЮ РЫСУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Г.А. Арцямёнак
Віцебск, ВДУ імя П.М. Машэрава

Лінгватыпалагічныя сыходжанні з’яўляюцца вынікам прынцыповага адзінства прыроды чалавека і адлюстроўваюць глыбінныя заканамернасці ўнутрыструктурнай арганізацыі моў і развіцця іх сацыяльных функцый. Адным з напрамкаў тыпалагічнага мовазнаўства з’яўляецца лінгвістычная характаралогія, якая ставіць за мэту даць характарыстыку канкрэтнай мове, зыходзячы з вызначанага набору тыпалагічна істотных прымет. Такі падыход дазваляе наглядна паказаць спецыфіку пэўнай мовы на шырокім агульналінгвістычным фоне, яе непаўторнасць у моўным ландшафце планеты, унікальную каштоўнасць для чалавечай культуры.

У наш час актуальнымі з’яўляюцца апісанне і характарыстыка беларускай мовы на аснове разгорнутага пераліку выпрацаваных навукай універсальных тыпалагічных канстант, што пасадзейнічае ўстанаўленню інфарматыўных паралелей з рознымі мовамі і ў канчатковым выніку больш глыбокаму разуменню яе сутнасці, ролі і прызначэння ў грамадстве.

Мэта артыкула – паказаць месца беларускай мовы сярод моў свету на падставе канкрэтнай тыпалагічнай прыметы – вербальнага выражэння пасесіўнасці.

Матэрыял і метады. Крыніцамі фактычнага матэрыялу паслужылі пражэйшыя творы класікаў беларускай літаратуры К. Чорнага, І. Мележа, Я. Брыля, В. Быкава, І. Шамякіна, У. Караткевіча (усяго 460 пасесіўных канструкцый). Метады даследавання – структурны аналіз, кантэнт-аналіз.

Вынікі і іх абмеркаванне. Пасесіўнасць з’яўляецца адной з універсальных паняццевых катэгорый, асноўнае значэнне якой – характарыстыка аб’екта праз яго адносіны да асобы або прадмета. Суб’ектна-аб’ектныя адносіны выражаюцца рознаўзроўневымі моўнымі сродкамі: лексічнымі, словаўтваральнымі, сінтаксічнымі.

На сінтаксічным узроўні пасесіўнасць выразна праяўляецца праз узаемадачынненні суб’екта, аб’екта і прэдыката. Дзеясловы са значэннем ‘мець, валодаць’ утвараюць пасесіўную канструкцыю сказа. У залежнасці ад характару будовы такой канструкцыі мовы свету падзяляюцца на два тыпы: *habeo-мовы* – мовы, у якіх пасесіўныя канструкцыі будуецца пераважна з пераходным дзеясловам кішталту *мець*, і *esse-мовы* – у якіх пасесіўныя канструкцыі звычайна ўключаюць у свой склад дзеяслоў-звязку *быць* [2, с. 389]. Да *habeo*-моў традыцыйна адносяць большасць еўрапейскіх, у тым ліку англійскую, нямецкую, шведскую, дацкую, французскую, іспанскую, італьянскую. Да *esse*-моў належаць цюркскія, мангольскія, тунгуса-маньчжурскія, фіна-ўгорскія, многія афрыканскія і афразійскія, іберыйска-каўказскія, ірландская, японская, карэйская мовы. На лінгвістычнай карце Слав’іі руская мова выступае тыповым прадстаўніком групы *esse*, а польская, чэшская і балгарская найбольш ярка прэзентуюць групу *habeo*. У такіх мовах, як славацкая, славенская, сербская, харвацкая, пераважаюць зыходныя *habeo*-мадэлі, але пашыраны і *esse*-канструкцыі з давальным пасесіўным. Беларуская ў тыпалагічным плане знаходзіцца найбліжэй да ўкраінскай, хутчэй за ўсё ўвасабляючы (як, напрыклад, і класічная лацінская) змешаны тып, гэта значыць, з’яўляецца адначасова і *мець*-мовай, і *быць*-мовай.

Аб’ектам аналізу сталі прэдыкатыўныя пасесіўныя канструкцыі валодання з дзеясловамі *быць* (*ёсць*), *мець* у мове мастацкіх твораў беларускіх пісьменнікаў. У нашых матэрыялах прадстаўлена 192 сказы з пасесіўнымі канструкцыямі, у якіх дзеяслоў *мець* ужываецца ў значэнні ‘валодаць’. А. Міхневіч першым з беларускіх мовазнаўцаў паказаў, што выбар пасесіўнай канструкцыі ў *мяне ёсць* або *я маю* “залежыць ад семантыка-сінтаксічных асаблівасцей слоў, якія ўтвараюць сказ” [3, с. 181]. Галоўныя з гэтых асаблівасцей: 1) адчужальнасць – неадчужальнасць прадмета валодання; 2) абстрактнасць – канкрэтнасць ад-

паведнага назоўніка; 3) для назоўнікаў адчужальных абстрактных прыналежнасць – непрыналежнасць іх да імёнаў з мадальна-камунікатыўным значэннем; 4) для назоўнікаў адчужальных канкрэтных актуалізаванасць – неактуалізаванасць валодання прадметам. Сустрадаюцца пасесіўныя канструкцыі з усімі магчымымі тыпамі фраз, якія ўтвараюць акружэнне дзеяслова *мець*. У якасці аб'ектаў валодання могуць выступаць назоўнікі адчужальных абстрактных са значэннем мадальным ці камунікатыўным: *Грынь ведаў травы і меў магчымасць памагчы* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім); назоўнікі адчужальных абстрактных без мадальна-камунікатыўных значэнняў: *Ён [Ракуцька] не меў ні сну, ні спакою, пакуль не паслаў пісьмо на адрас той старой хаты* (К. Чорны. Пошукі будучыні); назоўнікі адчужальных канкрэтных са значэннем актуальнага валодання: *Вольга Андрэеўна мела немалыя градкі: за домам сотак пяць ворыўнай зямлі...* (І. Шамякін. Злая зорка); назоўнікі адчужальных канкрэтных ва ўмовах неактуалізаванай сітуацыі: *Гэты фальварак мой бацька меў з дзевяцьсот дваццаць першага года* (К. Чорны. Пошукі будучыні); назоўнікі неадчужальных абстрактных: *Вельмі ж яна [Хвядора Батрак] бедны выгляд мела, была як жабрачка* (І. Шамякін. Вазьму твой боль); назоўнікі неадчужальных канкрэтных: *Ён [Шышка] меў той жа шырокі вуглаваты лоб, толькі яшчэ шырэйшы...* (І. Шамякін. Вазьму твой боль). Пераважная большасць пасесіўных канструкцый з дзеясловам *мець* (35,5%) уваходзіць у склад фраз з неадчужальнымі абстрактнымі назоўнікамі. Дзеяслоў *мець* лічаць прамым выразнікам семантыкі актыўнага валодання, аднак Э. Бенвеніст на прыкладах з самых розных моў пераканаўча даказаў, што па сутнасці гэта квазітранзітыўны дзеяслоў стану [1, с. 210–216].

Дзеяслоў *быць* – адзін з асноўных дзеясловаў любой мовы. ТСБМ падае шэсць значэнняў гэтага дзеяслова, калі ён выконвае самастойную функцыю, а таксама шэсць значэнняў, калі гэта лексема ўжываецца ў дапаможнай ролі. Так як паводле зыходнай семантыкі ён з'яўляецца экзистэнцыйным або лакатыўным, у адпаведных пасесіўных канструкцыях валоданне прыраўноўваецца да ўласціваасці ці месцазнаходжання, суб'ект уяўляецца як неактыўны, а прадмет валодання надзяляецца атрыбутам самастойнага існавання.

У нашых матэрыялах прадстаўлена 268 пасесіўных канструкцый з дзеясловам *быць*. Форма цяперашняга часу *ёсць* часта прапускаецца. Зафіксаваны пасесіўныя канструкцыі з усімі магчымымі тыпамі выражэння аб'екта валодання: назоўнікі адчужальных абстрактных са значэннем мадальным ці камунікатыўным: *Гэта нармальна, што ў мяне яно ёсць, было і будзе – адчуванне роднай зямлі, народа, мовы – нягледзячы ні на што* (Я. Брыль. Хлеб надзённы); назоўнікі адчужальных абстрактных без мадальна-камунікатыўных значэнняў: *Усё, што было ў Ганны з Васілём, яна берагла сарамліва, хаваючыся* (І. Мележ Людзі на балоце); назоўнікі адчужальных канкрэтных са значэннем актуальнага валодання: *Крыўдзіла зайздрасць некаторых – што багата ён [Іван Батрак] жыве, што жонка ў яго прыгожая, інтэлігентная, дзеці разумныя, працавітыя* (І. Шамякін. Вазьму твой боль); назоўнікі адчужальных канкрэтных ва ўмовах неактуалізаванай сітуацыі: *Перад вайной у нас былі трусы, гадаваць іх было модна...* (І. Шамякін. Вазьму твой боль); назоўнікі неадчужальных абстрактных: *А ў Кроера быў яшчэ няшчасны для мужыкоў разгульны характар* (У. Караткевіч. Каласы пад сярпом тваім); назоўнікі неадчужальных канкрэтных: *Можна таму такія сур'ёзныя і заклапочаныя былі твары ва ўсіх Чарнушкаў* (І. Мележ. Людзі на балоце). Канструкцыі з дзеясловам *быць* больш раўнамерна размеркаваны сярод розных паводле выражэння аб'екта тыпаў сказаў.

Бачна, што на сучасным этапе развіцця беларускай літаратурнай мовы гэтыя дзеясловы прыкладна аднолькава пашыраны ў прэдыкатыўных пасесіўных канструкцыях. Дзеяслоў *быць* выяўляе крыху шырэйшы дыяпазон функцыянавання ў разнастайным лексіка-семантычным акружэнні і, верагодна, павялічвае спектр семантыка-стылістычных магчымасцей у пасесіўным ужыванні, так як сустракаецца ў 58% выпадкаў ад агульнай колькасці сабранага матэрыялу і колькасна пераважае ў 5 з 6 магчымых тыпаў канструкцый. Дзеяслоў *мець* сустракаецца ў 42% прааналізаваных сказаў і пераважае толькі ў складзе канструкцый з неадчужальнымі абстрактнымі назоўнікамі.

Заклучэнне. Вынікі даследавання не дазваляюць адназначна аднесці беларускую мову да аднаго з двух тыпаў моў паводле выражэння пасесіўнасці – *habeo*-моў або *esse*-моў. Відавочна, беларуская мова займае прамежкавае становішча, спалучаючы ў сабе рысы абодвух тыпаў. У той жа час неабходна прыняць пад увагу, што, па-першае, выражэнне пасесіўнасці ў ёй істотна дэтэрмінавана арэальнымі фактарамі (канструкцыі з *мець* больш пашыраны на захад-

зе, а гэта можа быць выклікана польскім уплывам); па-другое, канструкцыі з *быць*, хоць і не вельмі значна, колькасна пераважаюць у літаратурнай мове; па-трэцяе, як на вялікім стытычным матэрыяле паказаў А. Супрун, частотнасць дзеясловаў *быць* і *мець* (у розных функцыях) амаль аднолькавая ў беларускай і рускай мовах і прыкметна розніцца ад іх частотнасці ў заходнеславянскіх [4, с. 16]. Актуальнымі ўяўляюцца далейшыя даследаванні гэтай праблемы як у семантыка-сінтаксічным, так і ў тыпалагічным і кагнітыўным аспектах.

1. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – Изд. 2-е, стер. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.
2. Журиная, М. А. Посесивность / М. А. Журиная // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 388–389.
3. Міхневіч, А. Я. Сінанімія зваротаў у мяне ёсць – я маю ў беларускай мове / А. Я. Міхневіч // Выбраныя працы. – Мн.: Права і эканоміка, 2006. – 231 с.
4. Супрун, А. Е. Лексическая типология славянских языков / А. Е. Супрун. – Мн.: Изд-во БГУ, 1983. – 47 с.

ТЫПОВЫЯ МОЎНЫЯ ПАМЫЛКІ Ў РАЁННЫХ ВЫДАННЯХ ВІЦЕБШЧЫНЫ

Ю.М. Бабіч
Віцебск, ВДУ імя П.М. Машэрава

Актуальнасць даследавання абумоўлена неабходнасцю падтрымання належнага ўзроўню культуры пісьмовага маўлення ў рэгіянальных сродках масавай інфармацыі.

Мэта – выяўленне і характарыстыка найбольш распаўсюджаных памылак у сучасным друку.

Матэрыял і метады. Матэрыялам для правядзення даследавання паслужылі публікацыі ў раённых газетах Віцебшчыны за 2018–2019 гг. У якасці асноўных у працы выкарыстаны лінгвастылістычны метады і метады кампанентнага аналізу.

Вынікі і іх абмеркаванне. Публікацыі ў розных перыядычных выданнях Віцебскай вобласці даюць багаты матэрыял для разумення тыповых моўных недахопаў у сродках масавай камунікацыі нашага рэгіёна.

Шэраг тыповых памылак выяўлены намі на сінтаксічным узроўні, калі тое ці іншае словазлучэнне будзе няправільна, звычайна на расійскі манер. Нельга па-беларуску сказаць *смяяцца над няўдачай*, *здэкавацца над чалавекам*, *жаніцца на аднакласніцы*, *хварэць грыпам*, *пайсці за хлебам*. Правільна будзе *смяяцца з няўдачы*, *здэкавацца з чалавека*, *жаніцца з аднакласніцай*, *хварэць на грып*, *пайсці па хлеб*. Яшчэ адной тыповай памылкай з’яўляецца няправільнае выкарыстанне ступеняў параўнання прыметнікаў ці прыслоўяў: *яна старэй мужа на восем гадоў*; *ён маладзей мяне*; *больш дваццаці метраў*; *зробіў менш усіх*; а таксама спалучэнняў кшталту *ў дзесяці кіламетрах ад горада*; *у двух кроках ад дома*; *згодна ўказа*; *адпаведна заданню*. У беларускай мове ў падобных выпадках не можа быць беспрыназоўнікавай ці бяззлучнікавай канструкцыі. Таму прыведзеныя вышэй спалучэнні варта падаць наступным чынам: *яна старэйшая за мужа на восем гадоў*, *ён маладзейшы за мяне*, *больш за дваццаць метраў*, *зробіў менш за ўсіх*, *за дзесяць кіламетраў ад горада*, *за два крокі ад дома*, *згодна з указам*, *у адпаведнасці з заданнем*. Нярэдка выпадкі і няправільнага выкарыстання канструкцый з назоўнікам *догляд* ці дзеясловам *даглядаць*. Па-беларуску мы кажам: *догляд каго (чаго)* або *даглядаць каго (што)*, а не *догляд (даглядаць) за чым, за кім*. Таму і з’яўляюцца памылковымі шматлікія ўжыванні кшталту *догляд за старымі*; *адпачынак на доглядзе за дзіцём*; *даглядаць за статкам*. Павінна быць адпаведна: *догляд старых*; *адпачынак на доглядзе дзіцяці*; *даглядаць статак*. Таксама неабходна імкнуцца пазбягаць выкарыстання канструкцыі *прыназоўнік па + месны склон*. Гэта значыць, непажадана ўжываць спалучэнні, напрыклад, *расказаць аб сабе*; *паведаміць аб здарэнні*; *гаварыць аб гэтым*. Для нашай мовы ўласціва схема *прыназоўнік пра + вінавальны склон*. Таму павінна быць: *расказаць пра сябе*; *паведаміць пра здарэнне*; *гаварыць пра гэта*. Прыназоўнік *аб* з месным склонам ужываецца хіба што ў афіцыйна-справавым і навуковым стылях. Таму мы і гаворым, напрыклад, “*Закон аб мовах*”, “*Кодэкс аб адукацыі*”.

З году ў год паўтараюцца аднолькавыя лексічныя памылкі, калі замест нарматыўнага беларускага слова выкарыстоўваюцца калыкі з рускай мовы. Напрыклад, *рэзультат*, *рабяты*, *святчэннік*, *веруючыя*, *харошыя*, *дастойныя*, *малышы*, *адпачываючыя*, *здорава* і г.д. Зразумела, што па-беларуску павінна быць *вынік*, *дзеці (хлопцы, дзяўчаты, моладзь* – у залежнасці ад сітуацыі), *святар*, *вернікі*,